

Al final del llibre hi ha la *Bibliografia* utilitzada per l'autor (pàgs. 217-221). Trobem a mancar, pel que es refereix a les representacions, les aportacions tan cabdals d'Anglès, Rubio-García, Romeu i Figueras, i Donovan, entre d'altres.

Amadeu-J. SOBERANAS i LLEÓ

«Sefarad». Revista del Instituto Arias Montano de Estudios Hebraicos y Oriente Próximo. Vols. I (1941) - XXX (1970). Madrid - Barcelona, CSIC.

Subtitulada en els quatre primers volums «Revista de la Escuela de Estudios Hebraicos» i des del volum V (1945) «Revista del Instituto Arias Montano de Estudios Hebraicos y Oriente Próximo», «Sefarad» ha estat l'òrgan d'aquest Institut, englobat dins el Patronato Menéndez y Pelayo del CSIC. A partir del volum V (1945), en ésser creada a Barcelona una Escuela de Estudios Hebraicos agregada a la ja existent a Madrid, la revista ha dut units els noms de Madrid i Barcelona al lloc d'edició. Tanmateix, des del primer volum i fins al XXX havien ja figurat com a co-directors F. Cantera i J. M. Millàs i Vallicrosa, catedràtics de Llengua i Literatura Hebrees a les Universitats de Madrid i de Barcelona respectivament. Traspassat Millàs el setembre de 1970, Cantera ha restat sol com a director de la revista, tot i que el 1965 havia cessat en la direcció de l'Instituto Arias Montano, substituït per F. Pérez Castro. «Sefarad» apareix en fascicles —dos a l'any— que formen volums anuals generalment de més de 450 pàgines. Dels quinze primers anys ha estat drecat un volum d'índexs molt complets.¹

A causa, sobretot, de les activitats investigadores dels dos directors mencionats, «Sefarad» és un punt obligat de consulta atenta per tot aquell qui vol estar informat dels estudis sobre el judaisme medieval a la Península Ibèrica.² Ultra

entremès dels cavallets cotonés (1436), pàg. 925; *entremès del àngel Sent Miquel, entremès del Drach, entremès del Gegant, entremès de Sent Jordi, els 3 reis d'Orient* (1444), pàg. 925; *representació de la festa de la Asumpció de madona Sta. Maria* (1388), pàg. 926; *representació dels Apòstols, el segon dia de Pasqua* (1386), pàg. 926. Referents a balls o danses, hi ha les següents notícies: *ball del stoci* (1403), pàg. 923; *lo Gegant e lo rey Deviu, Sent Jordi e lo Drach, Sent Miquel o l'infern* (1426), pàg. 924. Relacionat amb l'entremès *dels cavallets cotonés* del 1436, hi consta un *Sent Sebastià* i un *tamor per sonar los turchs*, pàg. 925. Vegeu ROMEU, *Teatre Hagiogràfic*, I, 34, n. 6. Duu també notícies tarragonines VILLANUEVA, *Viaje literario*, XIX, 96.

1. «Sefarad» ha hagut de patir —i pateix— les conseqüències d'ésser «Revista de Estudios Hebraicos y Oriente Próximo». Quan hom pren a l'atzar qualsevol volum ha d'estar espiritualment disposat a trobar-hi coses tan allunyades, com són, per exemple, *Posibilidad de una conexión entre las formas verbales adjetivas de las lenguas dravídicas y las del sumerio* de J. QUINTANA VIVES (IV, 245-254), *Las influencias iránicas en la Península Ibérica* de C. E. DUBLER (V, 83-130), *El exterminio de la familia de Saul* de J. PRADO (XIV, 43-57), *Tres restos de lápida asirios en la Real Academia de la Historia* de J. M. PEÑUELA (XXVI, 247-252), *Concepto de Dios en Egipto* de B. CELADA (XXVIII, 237-288), etc., que res no tenen a veure, per cap cantó, amb els estudis que ressenyem ací.

2. La revista, que ha inclòs treballs en francès, alemany, anglès i italià, no en conté cap en portuguès ni en català; ella ha contribuït, a més, a l'anacrònica identificació del Sefarad medieval amb els límits polítics de l'Espanya actual, cosa que si d'antuvi pot semblar innòcua —i qui sap si hi ha qui la considera útil i tot— té com a conseqüència greus errors d'interpretació històrica. — En el primer volum de «Sefarad» fou ja publicat un sistema propi de transcripció de l'hebreu; darrerament, però, hom ha donat símpto-

els treballs d'investigació que hi són publicats, qualsevol altre estudi que hi tingui relació troba generalment el seu ressò a la revista, o bé a l'utilíssim «Elenco de Artículos de Revistas», publicat des del volum X, o bé a la «Reseña de Libros», on rarament, malgrat el nom, se'n fa més que una simple presentació.³

Els treballs i notes que poden interessar el lector d'ER els hem agrupat, atenent els avantatges d'una ordenada exposició de matèries, en :

A) Estudis sobre literats jueus, conversos, apologetes i hebraïstes cristians ;

B) Estudis sobre llurs produccions literàries en llengua romànica, traduccions medievals de l'hebreu, Bíblies en vulgar i poesia ;

C) Estudis sobre vocabulari, toponímia, lingüística i judeo-romànic en general ;

D) Estudis sobre el judeo-espanyol.

A. — D'estudis consagrats a autors literaris jueus en tant que escriptors en vulgar només hi ha el de J. CARDONER PLANAS *Nuevos datos acerca de Jafudá Bonsenyor* (IV, 287-293), en el qual esclareix la seva activitat com a traductor de llibres àrabs de medicina.

Dedicats als conversos com a autors literaris — deixant de banda els estudis generals d'història — tenim alguns treballs de F. CANTERA BURGOS: *Fernando de Pulgar y los conversos* (IV, 295-348), on analitza els indrets de les seves obres en què es manifesta de llinatge jueu i el criteri que té sobre els de la seva classe ; *El poeta Cartagena del «Cancionero General» y sus ascendientes los Franco* (XXVIII, 3-39), amb una ampla genealogia ; *Maguaque, remoquete de Rodrigo Cota y otros detalles acerca de éste* (XXX, 339-347), i les recensions d'una lliçó inaugural d'I. S. Révah (XXVII, 144-147) — que clarifica el plantejament general de les qüestions sobre els conversos —, de les *Investigaciones sobre Juan Alvarez Gato* de F. Márquez Villanueva (Madrid 1960) (XXI, 339-402) i de les *Memorias de Sancho Cota*, de H. Keniston (Cambridge 1964) (XXVIII, 89-94).

F. VENDRELL I GALLOSTRA ha publicat les *Aportaciones documentales para el estudio de la familia Caballería* (III, 115-154), un membre de la qual és el traductor renaixentista de Ciceró al castellà, i *En torno al humanista y converso Ferrando Valentí o de Valencia* (XXVIII, 309-312), on llença la hipòtesi sobre la seva natura de convers — jueu o musulmà —, cosa que cal provar encara.

Més abundosos són els treballs sobre apologetes i hebraïstes: J. M. MILLÀS I VALLICROSA estudia *Algunas relaciones sobre la doctrina luliana y la Cábala* (XVIII, 241-253); el títol ens semblaria més exacte si deia *Algunas coincidencias...*, perquè hom no pot pas provar la dependència de l'una respecte a l'altra.

Sobre Arnau de Vilanova hi ha l'article de J. CARRERAS I ARTAU *Arnaldo de Vilanova, apologista antijudaico* (VII, 49-61), que és com la introducció als seus estudi i edició de *La «Allocutio super Tetragrammaton» de Arnaldo de Vilanova* (IX, 75-105); i la *Nota bibliográfica acerca de las relaciones entre*

mes de modificar-lo, sense fer cap advertiment, de manera que ja no sabem si podem parlar encara del «sistema de transcripció de Sef». Havent publicat l'Acadèmia de la Llengua Hebrea, de Jerusalem, el seu sistema de transcripció, i havent estat admès internacionalment, diríem que no hi ha dubte sobre quin cal acceptar.

3. De les notes bibliogràfiques, doncs, només esmentarem aquelles que aporten noves dades o algun judici realment crític.

Arnaldo de Vilanova y la cultura judaica (XVI, 149-153) de J. M. MILLÀS i VALLICROSA.

F. VENDRELL publicà en *La obra polémica antijudaica de fray Bernardo Oliver* (V, 303-336), un text llatí incomplet conservat en el ms. 37 de Sant Cugat;⁴ J. MILLÀS edita també *Un tratado anónimo de polémica contra los judíos* (XIII, 3-34) d'un ms. del segle XIII conservat a Burgo de Osma, i, datats així mateix al segle XIII, els *Extractos del Talmud y alusiones polémicas en un manuscrito de la Biblioteca Catedral de Gerona* (XX, 17-49).

Tots aquests textos, però, són en llatí. L'únic text polèmic medieval en vulgar que hi ha estat editat ho ha estat per J. AINAUD DE LASARTE, *Una versión catalana desconocida de los «Dialogi» de Pedro Alfonso* (III, 359-376).⁵

Sobre sant Vicenç Ferrer, a més de dues notes (V, 246-249; X, 182-184), hi ha l'article de F. VENDRELL, *La actividad proselitista de San Vicente Ferrer durante el reinado de Fernando I de Aragón* (XIII, 87-104), amb nou documents d'arxiu.⁶

Han estat dedicats a Lluís Vives una ressenya (V, 251-253) i dos articles de J. M. MILLÀS i VALLICROSA: *La apologética de Luis Vives y el judaísmo* (II, 293-323) i *La ascendencia judaica de Juan Luis Vives y la ortodoxia de su obra apologética* (XXV, 59-65).

F. SECRET ha anat donant estudis parcials del seu gran tema — la Càbala al Renaixement —, els quals, cal confessar-ho, són força difícils de seguir: *Les débuts du Kabbalisme chrétien en Espagne et son histoire à la Renaissance* (XVII, 36-48); *Pedro Ciruelo* [+ ca. 1550]: *critique de la Kabbale et de son usage par les chrétiens* (XIX, 48-77); *Notes pour une histoire du «Pugio Fidei» à la Renaissance* (XX, 401-407) i *Notes sur les hébraïsants chrétiens de la Renaissance* (XXII, 107-127), aportacions molt inconnexes; *Amatus Lusitanus témoin de son temps* (XXIII, 285-300), extractes i notes de lectura del *Dioscorides*; *L'«Ensis Pauli» de Paulus de Heredia* [+ ca. 1500] (XXVII, 79-102, 253-271), notes de lectura d'aquesta obra apologètica; *La «Revelación de Sant Pablo»* (XXVIII, 45-67), més notes sobre aquest incunable sevillà, i *Les «Annotationes decem in Sacram Scripturam» de Petrus Antonius Beuter* (XXIX, 319-332), el cronista valencià.

Dins el camp de l'hebraisme espanyol, encara, hi ha el fragment de la tesi doctoral de F. PÉREZ CASTRO *El «Libro de la Sabiduría de Dios» de Alfonso de Zamora* (V, 147-184);⁷ M. LAZAR, *Alfonso de Zamora, copiste* (XVIII, 314-237), i l'envitricollat però interessant article bibliogràfic de G. DE ANDRÉS *Historia de las procedencias de los códices hebreos de la Real Biblioteca de El Escorial* (XXX, 9-37). Anotem també els següents estudis: de J. LLAMAS, *Documental inédito de exégesis rabínica en antiguas Universidades españolas* (VI, 289-311); de J. SIMÓN DÍAZ, *La cátedra de hebreo en los Estudios de San Isidro de Madrid* (VIII, 97-116), del segle XVIII; de F. CANTERA,

4. F. CANTERA l'ha editat críticament: *El tratado «Contra caecitatem iudaeorum» de Fray Bernardo Oliver* (Madrid 1965).

5. De força interès seria la publicació del text manuscrit de la pretesa resposta de rabí Isaac de Sigilmesa a rabí Samuel de Fes (XVIII, 49-50), de la qual no coneixem més, en castellà, que la còpia ací descrita, l'original de la qual sembla que és en català.

6. Aquests documents són reproduïts en l'article de J. E. MARTÍNEZ I FERRANDO i F. SOLSONA i CLIMENT, *San Vicente Ferrer y la Casa Real de Aragón: Documentación conservada en el Archivo Real de Barcelona*, AST, XXVI (1953), 1-143.

7. Aquest llibre d'apologètica, en hebreu, ha estat posteriorment editat pel mateix autor de l'article en traducció i amb estudi (Madrid 1950).

Gramática hebrea manuscrita de Cándido M. Trigueros [de 1771] (XXIII, 116-119); i dos articles de M. BATLLORI: ⁸ *Dos hebraístas españoles* [Joaquim Pla i Lluçà Gallissà] *amigos de Cian Bernardo de Rossi* (I, 255-278) i *Joaquín Pla, profesor de caldeo en Bolonia (1794-1797)* (IV, 99-118).

Sobre l'hebraisme a l'Edat contemporània tenim la publicació de L. DE ECHEVARRÍA *Una curiosa muestra de moderna poesía hebrea* [Salamanca, 1869] (VIII, 402-409), i la conferència de J. M. MILLÀS I VALLICROSA *Menéndez Pelayo y la literatura hebraicoespañola* (XVI, 249-258).

B. — Entre els estudis més concretament dedicats a les obres literàries en llengua romànica, esmentem la nota de F. CANTERA *Raquel e Vidas* (XVIII, 99-108), i el seu estudi *El cancionero de Baena, judíos y conversos en él* (XXVII, 71-111). F. VENDRELL estudia *La posición del poeta Juan de Dueñas respecto a los judíos españoles de su época* (XVIII, 108-113), i edita el *Retrato irónico de un funcionario converso* (XXVIII, 40-44), tret del *Cancionero de Gallardo*; E. BENITO RUANO edita *El memorial contra los conversos del bachiller Marcos García de Mora* (XVII, 314-351); E. GLASER estudia *Un patriarca bíblico [= Jacob] en el Romancero* (XV, 113-123) i *Lope de Vega's «La Hermosa Ester»* (XX, 110-135). L'estudi d'A. H. ARKIN *La influencia de la exégesis hebrea en los comentarios bíblicos de Fray Luis de León* (XXIV, 276-287)⁹ ens sembla d'unes conclusions molt dubtoses, resultat d'una metodologia confusionària. Judici no gaire favorable merescué a J. M. FÓRNEAS (XIV, 164-166) l'edició de les *Lágrimas de Hieremías castellanas*, de Quevedo, feta per E. M. Wilson i J. M. Bleuca (Madrid 1953).

Quant a tradicions populars, hi trobem els articles de H. SCHWARZBAUM *International folklore motifs in Petrus Alphonsi's «Disciplina clericalis»* (XXI-XXIII) i de F. CANTERA *El «purim» del rey Don Sebastián* (V, 219-225).

Un capítol molt important i especial és el de les traduccions medievals de la Bíblia. M. MORREALE té el gran mèrit, en els seus modestament titulats *Apuntes bibliográficos para la iniciación al estudio de las traducciones bíblicas medievales en castellano* (XX, 66-109), d'haver posat ordre en l'embolic de descripcions, publicacions i petits estudis parcials ja existents sobre el tema, entre els quals hi ha els publicats a «Sefarad» per J. LLAMAS: *La antigua Biblia de los judíos españoles* (IV, 219-244), manuscrit I-I-3 de l'Escorial, que bé que sigui una Bíblia traduïda de l'hebreu, no té cap sentit de parlar-ne com de la Bíblia dels jueus espanyols; *Nueva Biblia medieval judía e inédita en romance castellano* (IX, 53-74), ms. J-II-19, que si ha estat traduïda per algú que sabia hebreu, cal demostrar encara — i no hi ha pas arguments — que anés destinada als jueus; *Antigua Biblia judía medieval romanceada* (XI, 289-304), ms. I-I-7 de l'Escorial, i l'útil classificació a través de *Los epígrafes de los salmos en las Biblias castellanas judías medievales* (XIII, 239-256).

La mateixa M. MORREALE, en *Las antiguas Biblias hebreo-españolas comparadas en el pasaje del Cántico de Moisés* (XXIII, 3-21), demostra com, malgrat les similituds, cadascuna de les traduccions és independent de les altres. Tanmateix M. LAZAR, en *La plus ancienne adaptation castillane de la Bible: La Fazienda de Ultramar* (XXII, 251-295),¹⁰ s'havia esforçat a fer-ne l'esquema de

8. Reproduïts en el seu llibre *La cultura hispano-italiana de los jesuitas expulsos* (Madrid 1966).

9. Que és com un avanç del seu llibre, del mateix títol, publicat per l'Instituto Arias Montano (Madrid 1966).

10. Fragment de la introducció a l'edició del text, publicat per la Facultat de Filosofia i Lletres de Salamanca, el 1965. Vegeu les reserves que hi fa F. CANTERA (XXVI, 131-133), sempre tan pròdig en elogis.

dependències i procedències com si es tractés de la recensió d'un text únic de traducció de l'Antic Testament, criteri que també ha aplicat a les traduccions bíbliques de després del 1492.¹¹

Sobre altres traduccions de l'hebreu,¹² hi ha només les notes de P. BELLET *Un manuscrito del Keter Malkut de Šelomó ibn Gabirol y traducción italiana anónima (Ms. 963 de Montserrat)* (VI, 372-373) i de J. M. MILLÀS I VALLICROSA *Una traducción catalana de las Tablas Astronómicas (1361) de Jacob ben David Yomtob de Perpiñán* (XIX, 365-371), amb la recensió de la mal anomenada *Consueta jueva* editada per A. Griera (Sant Cugat del Vallès 1966) (XXVI, 352-354).¹³

Lloc a part — i destacat — mereixen els estudis sobre poesia medieval. Es tracta de coses disperses, però qualsevol investigador interessat pel tema hi trobarà motius de reflexió i vies d'estudi. Per exemple, en la tesi doctoral d'A. Díez MACHO titulada *Algunas figuras retóricas estudiadas en la «Poética hebreaica» de Mošé ibn 'Ezra* [del segle XII] (IV, V, VII, VIII) ; en J. LLAMAS, *Tres capítulos de métrica rabínica de R. David ben Šelomó ibn Yahya* [segona meitat del segle XV] (VII, 277-291) ; en J. SCHIRMANN, *La métrique quantitative dans la poésie hébraïque du Moyen Âge* (VIII, 323-332) ; en J. M. MILLÀS I VALLICROSA, *La tradición del estrofismo bíblico en las poesías medievales* (I, 48-87)¹⁴ i *Probable influencia de la poesía sagrada hebraico-española en la poesía de Fr. Luis de León* (XV, 261-285), que és un dels millors articles d'aquest autor publicats ací.

D'inútil erudició són les notes de S. SOSNOWSKI *Sobre las fuentes de las «Coplas de Yoçef»* (Ed. González-Llubera) (XXIX, 333-337). Molt suggestiu i competent és l'estudi de J. SCHIRMANN *The Ephebe in Medieval Hebrew Poetry* (XV, 55-68), que fou radicalment contradit per N. ALLONY, *The «Zebi» (=Nasib) in the Hebrew Poetry in Spain* (XXIII, 311-321), la qual cosa originà una contrarèplica i un altre desmentiment — a la revista «Tarbiz» (Jerusalem), en hebreu — i al capdavant la discussió restà, com tantes de vegades, en un punt mort.

Són també notables els estudis sobre l'antiquíssima poesia romànica. J. M. MILLÀS I VALLICROSA hi estrena el tema amb *Sobre los más antiguos versos en lengua castellana* (VI, 362-371). Comença amb això la polèmica entre arabistes i hebraistes : F. CANTERA, en *Versos españoles en las muwaššahas hispano-hebreas* (IX, 197-234), corregeix amplament les publicades per S. M. Stern a la revista «Al-Andalus» i, en *Una palabra más sobre la nueva jarýa de Mošé ibn 'Ezra* (XIII, 360-361), esmena la que publica ací I. GARBELL, *Another mozarabic jarýa in Hebrew Poem* (XIII, 358-359) ; J. M. MILLÀS I VALLICROSA, en *Al margen de un artículo* (XVIII, 114-121), replica les interpretacions i atacs de l'arabista García Gómez ; finalment, J. M. SOLÀ I SOLÉ, en *Nuevas jarýas romances en muwaššahas hebreas* (XXIX, 13-21), corregeix les interpretacions de les editades per J. Schirmann i M. Lazar.¹⁵

11. En un article, utilíssim i excellent per l'ordenada indicació de dades bibliogràfiques, publicat en hebreu a Jerusalem. Vegeu-ne la recensió de F. DÍAZ ESTEBAN (XXIX, 368-370).

12. Al vol. XXVIII (313-318) el lector trobarà una ampla i elogiosa recensió de la traducció a l'hebreu, en vers, del *Poema de Mio Cid*, traducció feta per M. Attias.

13. Vegeu la meua recensió d'aquest treball de Griera en el present volum d'ER, pàgs. 149-155.

14. Que és un capítol del seu llibre *La poesía sagrada hebraico-española* (Madrid 1941).

15. Les quals interpretacions, al seu torn, han estat corregides per S. G. ARMISTEAD a HR, XXXVIII (1970), 243-250.

Els esforços que uns i altres han fet i fan per a desxifrar aquests antics versos i mirar de formular algun tret lingüístic de la llengua *mossaràbica* (?) són brillants, enginyosos i lloables. Nosaltres, però, en tant que espectadors d'aquest rosari de rèpliques i correccions, voldríem fer la següent reflexió òbvia: si els textos en aljama hebraico-castellana publicats en aquesta mateixa revista — per exemple, el publicat al vol. XXIX (49-50) — tot i ésser autògrafs i del segle XV, ofereixen una interpretació tan difícil i insegura, ¿què podrem treure en clar i acceptablement ferm d'aquests versos dels segles XI i XII, copiats per qui sap quantes i quines mans?¹⁶ En el restabliment del text d'aquestes poesies — i encara més en llur estudi sillàbic, morfològic, fonètic, etc. — creiem que s'imposa la màxima reserva i circumspecció.

Encara que per la matèria no hi acabin de convenir, esmentem ací la nota de D. ROMANO *Figurantes judíos en representaciones sacras* (Villareal, siglos XIV y XV) (XXIX, 75-76), la de H. ANGLÈS sobre música jueva (XVIII, 212-213) i la recensió de P. BOHIGAS tractant sobre els jueus com a illuminadors de llibres (XXIII, 369-372), més l'article de C. ROTH *A masterpiece of Medieval Spanish-Jewish Art in the Kennicoth Bible* (XII, 351-368).

C. — D'estudis sobre el judeo-romanisme¹⁷ — a part el castellà dels jueus sefardites, que exposarem tot seguit — n'hi ha molt pocs. J. CANTERA ORTIZ DE URBINA parla *Acerca de unos posibles calcos semánticos del hebreo en el francés* (XIV, 323-333), que ens deixen molt poc convençuts, i sobre *Hebraísmos en las lenguas románicas* (XVIII, 29-40), on caldria canviar l'enfocament de la qüestió: no es tracta d'hebraïsmes manllevats directament, sinó de vocabulari i mentalitat (=cultura) hebrea arribada a les llengües romàniques a través del llatí bíblic i eclesiàstic. La mateixa cosa ocorre al llibre de L. SCHALLMANN *Diccionario de hebraísmos y voces afines* (Buenos Aires 1952); vegeu-ne la recensió del mateix J. Cantera (XVI, 185-186).

Al Cinquè Congrés Mundial d'Estudis Jueus (XXX, 156) foren presentades dues comunicacions: una sobre portuguès i una altra sobre judeo-romanès.

Excel·lent com a inventari bibliogràfic de materials és l'article de S. MARCUS *A-t-il existé en Espagne un dialecte judeo-espagnol?* (XXII, 129-149), on els pocs elements objectius posats a contribució — i sense distingir èpoques ni dialectes! — no veiem que puguin mai decantar cap a l'afirmativa la qüestió plantejada en el títol, quan, per altra banda, l'autor ens la dóna per evident des del primer paràgraf.

Versen sobre toponímia l'estat de la qüestió presentada per J. M. MILLÀS I VALLICROSA, *De toponímia púnico-española* (I, 313-326), i la nota de J. M. SOLÀ I SOLÉ, *La etimología fenicio-púnica de Ibiza* (XVI, 325-334).

16. La primera condició de tot en tot necessària per a estudiar els textos en aljama, és conèixer bé la llengua que trobem transcrita en caràcters hebreus, i en especial la seva fonètica. Altrament, la interpretació risca enormement d'ésser errada. Si J. L. Lacave, per exemple, sabés el català, en el document en aljama hebraico-aragonesa que ha començat a estudiar (XXX, 325-337) no hauria transcrit per «Andrev de Cabdevila» (pàgs. 328 i 337) el nom del Regent de la Tresoreria a Saragossa el 1451. Tenim, aleshores, un cercle viciós: per a desxifrar els versos necessitem conèixer la llengua — és a dir, la fonètica — en què han estat escrits, que pràcticament no coneixem sinó pel que aconseguim d'entendre en aquests mateixos versos.

17. Els interessats pels problemes de lingüística general trobaran a l'article de F. DÍAZ ESTEBAN *Tensiones en el hebreo contemporáneo* (XXX, 366-381) una bona exposició de qüestions molt suggestives; i també a l'article de B. CILADA *Filosofía y lenguaje hebraico, con especial referencia a las obras de Boman i Tresmontant* (XIV, 221-245), ja més acarat als problemes filosòfics.

Dedicats a estudis de mots hi ha les notes de F. CANTERA *Carne trija* (XIV, 126-127), de D. GONZALO MAESO *Sobre la etimología de la voz «Marrano» (Cripto-judío)* (XV, 373-385), de J. M. MILLÀS I VALLICROSA *Sobre la etimología artística de Salomó* (XVII, 375-378) i el seu estudi i edició *Un antiguo glosario hispano-hebraico con transcripciones pretiberienses* (XXI, 219-239), en llatí, ms. 59 de Ripoll.

Voldríem cridar també l'atenció sobre l'interès lingüístic d'alguns documents publicats en articles de caire més aviat històric, si bé ara no ens veiem pas en cor de valorar-los, ni en detall ni en conjunt.

D. — L'Institut Arias Montano manifestà el seu interès a fer cabre a «Sefarad», ja des dels primers volums, estudis sobre els jueus de parla espanyola, després de llur expulsió el 1492, amb recensions, una nota bibliogràfica (II, 377-381), l'edició d'un resum d'un procés del segle XVII escrit per un jueu (VI, 313-329), *Dos canciones sefardíes armonizadas* de J. RODRIGO (XIV, 353-362), i — a més d'alguns escrits sobre tradicions i folklore, científicament molt poc elaborats (VII, 93-121; XIV, 128-147, amb algunes notes lingüístiques) —, amb l'article d'A. DE LARREA PALACÍN *El Cantar de la Muerte y las endechas judeo-hispánicas* (XV, 137-149), que fou corregit per M. ALVAR LÓPEZ en les seves *Precisiones en torno a las endechas judeo-españolas* (XVII, 129-143).¹⁸

El 1959 la Biblioteca Nacional organitzà una *Exposición Bibliográfica Sefardí Mundial* (XX, 139-154). Al segon fascicle del mateix 1959 era anunciat que, a partir del 1960, la revista contindria una secció especial, «Sefardismo», dedicada a «temas relativos a la lengua, al folklore, la literatura, la historia y la cultura en general de nuestros sefardíes», i el 1961 era creat l'Institut de Estudios Sefardíes, del qual fou nomenat director F. Pérez Castro. (Aquest Institut, però, deixà d'existir el 1967 en ésser reestructurat el CSIC, i restà inclòs dins l'Institut Arias Montano, del qual era director des del 1965 el catedràtic suara esmentat.)

El terme *sefardí* resulta equívoc i només és aclarit pel context: de fet, vol dir sempre «allò que fa relació al judaisme i als jueus que d'alguna manera esta(n) vinculat(s), en qualsevol època, a la Península Ibèrica» — i aquest era el criteri de l'exposició —;¹⁹ però normalment es refereix als jueus després de llur expulsió el 1492 — i aquest és el criteri exclusiu de l'Institut de Estudios Sefardíes.²⁰

L'Institut de Estudios Sefardíes ha promogut la creació del Museo Sefardí, a Toledo (XXIV, 232-233), convocà un Simposio de Estudios Sefardíes el 1964 — les actes del qual han estat publicades el 1970 (XXIV, 327-355) — i ha participat en els congressos internacionals d'estudis jueus (XXV, 439-450; XXX, 201-206) i de lingüística romànica (XXV, 465-471; XXVIII, 409-413), i s'ha fet ressò d'altres participacions: al III Congreso de Academias de la Lengua Española (XXI, 76-84), al Congreso de Instituciones Hispánicas (XXIII, 335-338), etc.

Amb molt bon encert foren plantejats des del primer moment els problemes

18. Aquest autor ha publicat recentment la segona edició de les *Endechas judeo-españolas* (Madrid 1969). Vegeu la recensió a la primera edició (XVI, 190-192).

19. Una bona introducció general, i ben documentada, al «Sefardismo» en aquest sentit, la donà M. J. Benardete, en el seu llibre *Hispanic Culture and Character of the Sephardic Jews* (New York 1952). Molt interessant també és el volum d'homenatge que li fou ofert; vegeu-ne la recensió (XXVI, 153-158).

20. Vegeu-ne la propugnació a les pàgs. XVIII-XIX de las Actas del Primer Simposio de Estudios Sefardíes (Madrid 1970).

Dedicats a estudis de mots hi ha les notes de F. CANTERA *Carne trifa* (XIV, 126-127), de D. GONZALO MAESO *Sobre la etimología de la voz «Marrano» (Cripto-judío)* (XV, 373-385), de J. M. MILLÀS I VALLICROSA *Sobre la etimología artística de Salomó* (XVII, 375-378) i el seu estudi i edició *Un antiguo glosario hispano-hebraico con transcripciones pretiberienses* (XXI, 219-239), en llatí, ms. 59 de Ripoll.

Voldríem cridar també l'atenció sobre l'interès lingüístic d'alguns documents publicats en articles de caire més aviat històric, si bé ara no ens veiem pas en cor de valorar-los, ni en detall ni en conjunt.

D. — L'Institut Arias Montano manifestà el seu interès a fer cabre a «Sefarad», ja des dels primers volums, estudis sobre els jueus de parla espanyola, després de llur expulsió el 1492, amb recensions, una nota bibliogràfica (II, 377-381), l'edició d'un resum d'un procés del segle XVII escrit per un jueu (VI, 313-329), *Dos canciones sefardtes armonizadas* de J. RODRIGO (XIV, 353-362), i — a més d'alguns escrits sobre tradicions i folklore, científicament molt poc elaborats (VII, 93-121; XIV, 128-147, amb algunes notes lingüístiques) —, amb l'article d'A. DE LARREA PALACÍN *El Cantar de la Muerte y las endechas judeo-hispánicas* (XV, 137-149), que fou corregit per M. ALVAR LÓPEZ en les seves *Precisiones en torno a las endechas judeo-españolas* (XVII, 129-143).¹⁸

El 1959 la Biblioteca Nacional organitzà una *Exposición Bibliográfica Sefardi Mundial* (XX, 139-154). Al segon fascicle del mateix 1959 era anunciat que, a partir del 1960, la revista contindria una secció especial, «Sefardismo», dedicada a «temas relativos a la lengua, al folklore, la literatura, la historia y la cultura en general de nuestros sefardíes», i el 1961 era creat l'Institut de Estudios Sefardíes, del qual fou nomenat director F. Pérez Castro. (Aquest Institut, però, deixà d'existir el 1967 en ésser reestructurat el CSIC, i restà inclòs dins l'Institut Arias Montano, del qual era director des del 1965 el catedràtic suara esmentat.)

El terme *sefardí* resulta equívoc i només és aclarit pel context: de fet, vol dir sempre «allò que fa relació al judaisme i als jueus que d'alguna manera esta(n) vinculat(s), en qualsevol època, a la Península Ibèrica» — i aquest era el criteri de l'exposició —;¹⁹ però normalment es refereix als jueus després de llur expulsió el 1492 — i aquest és el criteri exclusiu de l'Institut de Estudios Sefardíes.²⁰

L'Institut de Estudios Sefardíes ha promogut la creació del Museo Sefardí, a Toledo (XXIV, 232-233), convocà un Simposio de Estudios Sefardíes el 1964 — les actes del qual han estat publicades el 1970 (XXIV, 327-355) — i ha participat en els congressos internacionals d'estudis jueus (XXV, 439-450; XXX, 201-266) i de lingüística romànica (XXV, 465-471; XXVIII, 409-413), i s'ha fet ressò d'altres participacions: al III Congreso de Academias de la Lengua Española (XXI, 76-84), al Congreso de Instituciones Hispánicas (XXIII, 335-338), etc.

Amb molt bon encert foren plantejats des del primer moment els problemes

18. Aquest autor ha publicat recentment la segona edició de les *Endechas judeo-españolas* (Madrid 1969). Vegeu la recensió a la primera edició (XVI, 190-192).

19. Una bona introducció general, i ben documentada, al «Sefardisme» en aquest sentit, la donà M. J. Benardete, en el seu llibre *Hispanic Culture and Character of the Sephardic Jews* (New York 1952). Molt interessant també és el volum d'homenatge que li fou ofert; vegeu-ne la recensió (XXVI, 153-158).

20. Vegeu-ne la propugnació a les pàgs. XVIII-XIX de las Actas del Primer Simposio de Estudios Sefardíes (Madrid 1970).

bàsics: edició d'un lèxic comprensiu judeo-espanyol i edició d'un catàleg sistemàtic d'obres i estudis publicats; ambdós, però, es troben encara en fase de preparació. Hom resolgué el problema de nomenclatura, denominant *judeo-espanyol* la llengua — el dialecte — dels jueus descendents dels expulsats el 1492, i reservant el nom de *ladino* al peculiar llenguatge dels llibres litúrgics. Jacob M. Hassan, secretari de l'Institut de Estudios Sefardíes mentre aquest existí, ha establert un coherent sistema de transcripció (XXVIII, 411-412) — i allò que més s'hi podria discutir és si calia establir-lo — i particularment ha publicat el programa del que hom podria donar en un curs regular de Literatura Sefardí (XXIX, 441-443).²¹

La majoria dels articles publicats en aquesta secció de «Sefardismo» fan referència al folklore (XXIII, 121-133, 325-334; XXIV, 121-136; XXV, 189-212) i a allò per què és més conegut el judeo-espanyol: A. HEMSI, *Cancionero sefardí* (XIX, 378-384); H. AVENARY, *Etudes sur le Cancionero judéo-espagnol (XVIe et XVIIe siècles)* (XX, 377-394); A. ARCE, *Cinco nuevos romances del Cid* (XXI, 69-75), amb addicions i correccions (XXII, 385-396); H. V. BESSO, *Don Ramón Menéndez Pidal and the «Romancero Sefardí»* (XXI, 343-374); A. D. CORRÉ, *Una elegía judeo-española para el nueve de 'Ab* (XXVIII, 399-402); i els tres estudis molt acabats de S. G. ARMISTEAD i J. H. SILVERMAN, «*Selvi*»: una metàfora oriental en el *Romancero sefardí* (XXVIII, 213-219); *Las «Complas de las flores» y la poesía popular de los Balcanes* (XXVIII, 395-398); *Exclamaciones turcas y otros rasgos orientales en el romancero judeo-español* (XXX, 177-193).

Quant a l'aspecte més directament lingüístic, ultra tot el que acabem d'esmentar, hi ha l'estudi de K. ADAMS *Castellano, judeo-español y portugués: el vocabulario de Jacob Rodrigues Morina y los sefardíes londinenses* (XXVI-XXVII), el d'E. CORREA CALDERÓN *Sobre algunos metaplasmos en judeo-español* (XXVIII, 220-226) i les *Notas sobre el judeoespañol en una obra de Bassani* de D. ROMANO (XXX, 198-200).

M. T. RUBIATO hi ha publicat dos estudis sobre música: *El repertorio musical de un sefardí* (XXV, 453-463) i *Notas sobre el orientalismo de la música sefardí* (XXVII, 421-428), i E. ROMERO ha estudiat quasi exhaustivament el teatre sefardí: *Teatro judeoespañol aljamiado: Adiciones bibliográficas* (XXVIII, 403-408) i *El teatro entre los sefardíes orientales* (XXIX, 187-212: Macedònia);

21 Davant aquest programa, que recomanem vivament, se'ns acudeixen algunes qüestions fonamentals que formularíem així: Qualsevol paper imprès, qualsevol diari imprès, qualsevol manuscrit de relativa antigor, ¿ha d'ésser considerat *literatura*? Si apliquem els normals criteris estètics — d'obra lingüísticament ben resolta, de transcendència social, etc. — que normalment són aplicats a les obres literàries (les que ens feien estudiar al batxillerat, per exemple), a la *literatura* en judeo-espanyol, demanem: ¿resta matèria per a un curs regular? Que tota activitat humana, sigui del caire que sigui, és digna d'estudi, cal no dubtar-ne; però, *des del punt de vista d'un Departament de Llengua i Literatura Espanyola* — tal com funciona a les nostres universitats, i tal com I. M. Hassan desitja que hi sigui integrat el judeo-espanyol —, ¿quina intensitat d'interès mereix la llengua i la literatura judeo-espanyola? ¿li concediríem un curs regular o només unes quantes conferències? ¿una càtedra o unes allusions? No pensem pas, naturalment, que aquestes qüestions que formulem d'una manera extrema siguin inútils. La llàstima és que, ara per ara, ben pocs romanistes hi podrien respondre amb suficient coneixement de causa: per a penetrar mitjanament en les obres dels jueus sefardíes, cal estar força al corrent del judaisme en general i de la llengua hebrea en particular. En aquest sentit és molt allisonador i *exemplar* el trist paper representat per un catedràtic i un adjunt d'hebreu en editar una obra en judeo-espanyol; vegeu-ne la recensió (XXVI, 449-454).

429-440 : Turquia ; XXX, 163-176 : Balcans ; 483-508 : Bibliografia) ; tanmateix, les notícies de més cos sobre aquest teatre no són anteriors a la segona meitat del segle XIX, i posteriorment a la redacció d'aquests articles l'autora ha pogut reunir molt més material (vegeu la nota de la pàg. 485 del vol. XXX).

Des del volum XXV la secció de «Sefardismo» figura al darrera de tot dels fascicles de «Sefarad». Vista la corba ascendent de l'interès pels estudis sobre el judeo-espanyol, sembla que es pot augurar la creació d'una nova revista que els seria dedicada plenament.

Jaume RIERA i SANS

«*Tarbiz*». A *Quarterly for Jewish Studies*. Vols. XXIV (5715 = 1954-55) XXXIX (5730 = 1969-70). Jerusalem.

Bé que consagrada especialment als estudis judaics, aquesta acreditada revista acull sovint estudis i notes que ofereixen també un interès indubtable per als països romànics i alguna vegada concretament per a Catalunya. La revista és publicada en hebreu, però en pàgines numerades amb xifres romanes hi ha resums dels articles, en anglès, fets pels mateixos autors.

Anotem ací, d'entre els treballs apareguts dins «*Tarbiz*» durant els darrers setze anys, aquells que presenten una relació amb els fets i la cultura de les nostres contrades.

J. M. MILLÀS, *Beginnings of Science among the Jews of Spain*. (XXIV, 48-59). — Resum de les dades actuals sobre el tema. Comença a mitjan segle IX i té la primera florida durant el regnat d'Abd-al-Rahman III.

M. PLESSNER, *Analecta to Hunain ibn Ishāq's «Apothegms of the Philosophers» and its Hebrew Translation*. (XXIV, 60-72). — Materials per a l'edició crítica del text àrab d'aquesta col·lecció de sentències, una de les més difoses a l'Edat mitjana, tant en la versió hebrea, ací també estudiada, com en les compilacions llatines i en vulgar (*Secretum secretorum, Libre de Saviesa*, etc.).

J. KLAUSNER, *Recensió del llibre de B. NETANYAHU, Don Isaac Abravanel* (Philadelphia 1953). (XXIV, 112-116).

L. KOPF, *The La'azim (Foreign Words) in the «Sha'ar Hashshamayim» of Gershon ben Shelomo* (XXIV, 150-166, 274-289, 410-425 ; XXV, 35-43). — Edició molt ben feta dels mots no hebreus que es troben als manuscrits d'aquesta obra. La majoria són en provençal ; molts han estat alterats pels copistes, de manera que l'estudi d'aquests mots en vulgar té més valor de cara a establir el text crític que no pas per a estudiar la pronunciació o el lèxic del provençal del segle XIV.

G. SCHOLEM, *The Kabbalistic Responsa of R. Yosef Alcastiel to R. Yehuda Hayyat*. (XXIV, 167-206). — Autor que vivia a Xàtiva i escrivia el 1482. Es tracta, doncs, de l'estat de les doctrines cabalístiques al moment de l'expulsió dels jueus. Edició amb introducció.

S. PINES, *A Note on the History of a Pseudo-Aristotelian Text*. (XXIV, 406-409). — Identifica l'original àrab del tractat ètic que té, en una de les traduccions a l'hebreu, el títol d'*Iggeret ha-musar* (Carta d'ensenyament). Havia estat editat per L. CHEIKHO, *Traitées d'anciens philosophes arabes...* (Beirut 1911).

H. PERI (PFLAUM), *Prayer in the Vernacular during the Middle Ages*. (XXIV, 426-440). — Com si calgués demostrar que els jueus no van deixar de traduir, a l'Edat mitjana, les pregàries i la Bíblia a la llengua parlada, l'autor reuneix i classifica multitud de dades sobre testimoniatges de l'ús de la llengua parlada en la lectura de la Tora i en la pregària pública, amb llista de manus-